

שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום

ית

בעריכת

שרה יפת

מועצת המערכת

שרה יפת, י"ד (האוניברסיטה העברית בירושלים)

ישראל אפעל (האוניברסיטה העברית בירושלים)

י"א דופמן (אוניברסיטת תל-אביב)

מנחם חדן (האוניברסיטה העברית בירושלים)

משה ויינפלד (האוניברסיטה העברית בירושלים)

יאיר זקוביץ (האוניברסיטה העברית בירושלים)

עמנואל טוב (האוניברסיטה העברית בירושלים)

יעקב חיים (ג' שרי) שיגאי (אוניברסיטת פנסילבניה, פילדלפיה)

יעקב כרורי (קוגל) (אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן)

אברהם מלמש (האוניברסיטה העברית בירושלים)

מתתיהו צבת (חיברד יוניון קולג', סינסינטי, אורחי)

מנחם צבי קרדי (אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן)

יעקב קליין (אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן)

עורך מייסד, כרכים א-יא (משל"ו-תשנ"ז)

משה ויינפלד

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית בירושלים

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית בירושלים

ירושלים תשס"ח

פנים רכות ללקרא: עיונים בתרגום השבעים

וב־ Reworked Pentateuch 4Q

באת

עמנואל טוב

א. רקע

פנים רכות ללקרא, בעברית ובתרגום, אך כולן מציגות פחות או יותר את אותו תוכן עצמו. הוחות האמורה בתרגום נובעת מכך שכמעט כל התרגומים המודרניים נעשו על פי נוסח עברי אחד, נוסח המסורה, שנמסר ביחודות מדויק לדור. נוסח זה מתועד היטב בשלל צמנו, אך אף שיש בכך כדי להמריג, עץ היום אינו מבינים את רקעו ואיננו יודעים מתי נוצר, ומחוחו קשה להגדירה. נוסח המסורה מתאפיין יותר מכול במסירתו הקפדנית במהלך מעט יותר מ־2,000 שנה. הדייקנות שבה הועתקה כתבי היד של נוסח המסורה הייתה למשל ולדוגמה, שכן התעקקה כללה את הפרטים היצורים ביותר של כתבי היד, כגון ניקוד של אותיות וסימון של אותיות וציריות ואותיות רבות. הרבנים לא התירו לקרוא בפומבי מנגילה שריו באחד מסוריה למעלה משלושה תיקונים.¹ טבעי הדבר שהערכתנו את נוסח המסורה ואת מסירת נוסח המקרא בכללותו מושפעת מהדייקנות המופלגת הזאת. מאפיין זה ניכר כבר במקסים הקדם־מסורתיים שנמצאו במדבר יהודה, ושנכתבו החל במאה השלישית לפסה"ג ואילך.

בתקופה שבה נכתבו המגילות שנמצאו בקומראן, מן המאה השלישית לפסה"ג ואילך, היה נוסח המסורה הנוסח הרווח בישראל, כפי שניכר מהמגילות שנמצאו בקומראן ובאתרים אחרים במדבר יהודה, ואף מספרות חז"ל, המאוחרות בהרבה.² בתקופה הזאת הנילו השקסים הקדם־מסורתיים אותיות בלבד, אבל לקראת סוף האלף הראשון לסה"ג

1 בבלי, נדרות כט ע"ב; מסכת סופרים ג, י.

2

E. Tov, 'The Biblical Texts from the Judean Desert – An Overview and Analysis of the Published Texts', E. D. Herbert and E. Tov (eds.), *The Bible as Book: The Hebrew Bible and the Judean Desert Discoveries*, London 2002, pp. 139–166

[שנתון לחקר המקרא והמחוזות הקדומים, יח (תשי"ח)]

(stabilization) של נוסח המסורה, אולם לדעתי הישרדותו של נוסח המסורה כנוסח היחיד והיעמלותו של הטקסטים האחרים היו תוצאה של התפתחויות חברתיות כמותאר לעיל.⁷ לא התחללה מלחמת תרבות – מה שאירע הוא שהקבוצות שאימצו את הנוסחים האחרים פשוט חדלו להתקיים.

גם לאור חורבן הבית נפוצו נוסחים אחרים של המקרא, אך לא עוד בתוך היהדות. ביתרונם באה הנצרות לעולם, הנוצרים השתמשו בתרגום השבעים, שבמקורו היה תרגום יהודי, ושואמץ לבסוף על ידי הנצרות. יהודים דוברי יוונית חדלו לשתמש בתרגום השבעים, ופנו במקום זאת אל העברית (תרוויזיות) היהודיות המאוחרות יותר. השומרונים, עוד קבוצה שפרשה מן היהדות, כנראה במאה השלישית לספ"ג, השתמשו בתרגום השבעים, המוכס על נוסח שהיה אי פעם בשימוש בקרב היהודים. התוצאה המעשית של התפתחויות אלה הייתה חלוקת הנוסחים בין העדות היהודיות לאחר חורבן הבית. הורם המרכזי של היהדות דבק בנוסח המסורה, רוב הנוצרים – בתרגום השבעים היווני, והשומרונים דבקו בתורגום. כל יתר הנוסחים ששימשו בשלב קודם, כדוגמת אלה המוכרים מקומראן, כבר לא היו בשימוש, מפני שלא התקיימו עוד קבוצות דתיות אחרות שעשויות היו לאמץ אותם.

כתוצאה מכך הארכאולוגיה רחבת שונות באות לעורנו בהכנת התפתחות הנוסחים במקופה העתיקה. רק במקרה נמגלו מגילות בקומראן ובאתרים אחרים במדבר יהודה, ואלמלא נתגלו לא היינו יודעים הרבה על הנוסח הקדום של המקרא. גם הדעות באות לעורנו, שכן הנצרות שימרה את תרגום השבעים ואת הוויג'טה, העדה השומרונית שימרה את ההושב שלה, והיהדות המסורתית שימרה את נוסח המסורה.

אף שהתרגומים המודרניים משקפים בדרך כלל את נוסח המסורה, ככמה פריטים חשובים מייצגים הם את תרגום השבעים, את אחת ממגילות קומראן או מקור קדום אחר, וכאמצעותם מגלים אנו טפח ממוגן הנרמזת בימי קדם.⁸ מצב זה מבטיח אותנו להכיר בכך

⁷ Discoveries, הרביט וטוב (לעיל הערה 2), עמ' 170–171.

⁸ A. S. van der Woude, 'Pluriformity and Uniformity – Reflections on the Transmission of the Text of the Old Testament', J. N. Bremner and F. Garcia Martinez (eds.), *Sacred History and Sacred Texts in Early Judaism: A Symposium in Honour of A. S. van der Woude*, Kampen 1992, pp. 151–169. ואף דר וארד סובר – כמובן – שבתוכם שונים ביחודות בית שני היו שיטות שונות לנוסח, רוב החוגים לא קיימו נוסח אחיד, כפי שניתן לראות מתוך מגילות קומראן. בו נמצא תרגום המקרא ואחר כך הפרושים דגלו בנוסח אחיד, במקרה זה נוסח המסורה. ראו: E. Tov, 'The History and Significance of a Standard Text of the Hebrew Bible', M. Saebø (ed.), *Hebrew Bible/Old Testament: The History of Its Interpretation*, 1, Göttingen 1996, pp. 49–66.

⁸ למשל התוספת החשובה במגילת 4QSam^a בשמ"א י"א, א נכללה בתרגום New American Bible וכן באחד התרגומים העבריים מאפריקה.

[135]

נוספו סימני הניקוד והטעמים וכן מנגנון המסורה. כתבי ידיו של נוסח המסורה מימי הביניים, שמספרם כ-6,000, נבדלים זה מזה מעט מאוד בכל הפרטים האמורים. העורבה שנוסח המסורה נותר ללא שינוי במהלך 2,000 השנים האחרונות היא בכחנת נם, נם מעשה יד אדם. ההתמנעות מהתערבות סקסטואלית ניכרת בעליל בהשוואת הקטעים שנמצאו במצודה, נחל תבר ונחל מורבעאת לכתבי היד מימי הביניים. כמעט אין הפרלה באותיות בין מצופי לניגורד ואם צורה מימי הביניים המוקדמים לבין הטקסטים ממצדה, נחל תבר ונחל מורבעאת, ומכל מקום כמות גדולה מעט יותר של הפרלה אינה עולה על זו שבין הטקסטים מימי הביניים לבין עצמם.⁹ כמו כן כל התרגומים העתיקים, למעט תרגום השבעים, משקפים פחות או יותר את נוסח המסורה, ובהם התרגומים היהודיים לארמית ותרגומו הערבי של סעדריה גאון מימי הביניים המוקדמים ושני תרגומים אחרים שהתבססו על מקורות יהודיים: הפשיטתא הסורית והוולגטה הלטינית. גם ספרות חז"ל משקפת אך ורק את נוסח המסורה.

הסיבה לשיבחותם של הטקסטים הקדם-מסורתיים במקופה הזיא מובנת. כיוון שנוסח המסורה שימש את חוגי המקדש, את הפרושים ואת חז"ל, מובן שכל המקורות העתיקים שללאחר 70 לס"ג משקפים נוסח זה, והינם מן המקורות שקדמו לחורבן הבית, אולי אפילו רובם, נסמכו עליו אף הם.⁵

עם זאת לפני חורבן הבית התקיימו ביחודות גם נוסחים אחרים, ובהם מתמקד מקור: אנו לומדים על נוסחים אלה ממגילות קומראן, מתרגום השבעים ומן התורה המשומרונית. נוסחים אלה השפיעו ביהדות פנימית וקצת אמצע המאה הראשונה לספ"ג, ואחלו התפתחויות שישנו את יסודי הכוחות בין הנוסחים השונים. היו אלה שינויים הכרטיים דתיים והמוגפריים, אף שיש הרופשים אותם באות שנוי כתמורות שנועו לסקסטים עצמם. לפני חורבן הבית היה נוסח המסורה אחוז הנוסחים העיקריים, אבל לא היחיד, בעוד שבאז שנת 70 לס"ג נוסח המסורה הוא היחיד המשמש ביהדות. הסיבה לשינוי היא שכאחות עת הייתה יהדות חז"ל להדרות היוזרה ששדרה. לא היו עוד קבוצות יהודיות שהשתמשו בנוסח אחר של המקרא העברי. השאלה כיצד הפך המגוון הטקסטואלי מן התקופה שלפני שנת 70 לס"ג לאחדות של התקופה שאחריה, נחונה במחלוקת בין החוקרים.⁶ נהוג לתאר התפתחות זו כייצוב

³ נתונים סטטיסטיים ראו: I. Young, 'The Stabilization of the Biblical Text in the Light of: DSD, 9 Qumran and Masada: A Challenge for Conventional Qumran Chronology?', (2002), pp. 364–390.

⁴ כבר התעניי שטקסטים שנמצאו בכל האזורים להוציא קומראן מייצגים את המגילות המבנות בספרות חז"ל לנוחות: מגילות אלה הוגהו על פי ספר העדות, בעוד מגילות קומראן מייצגות שלב מאוחר יותר במסורת הטקסטים. ראו: ע' סוב, 'נוסח המסורה לאור תגליות מדבר יהודה', שנתן, יד (תשס"ד), עמ' 119–139.

⁵ ראו שם.
⁶ A. van der Kooij, 'The Textual Criticism of the Hebrew Bible before and after the Qumran

[134]

ורניאל.¹⁰ בריון בספרים אלה גם אצביע על כמה מקבילות בין צורתם בתרגום השבעים, או במקור השמי של תרגום השבעים, ובין חזכורים של המקרא העברי המשוכנע במקומם.

1. מלכריות ג

ספר מלכריות ג הווינו שונה לחלוטין ממקבילו בנוסח המסורה, הוא ספר מלכים א, והרקע לחיס שבין שני הספרים נתון במחלוקת בין החוקרים.¹¹ להשקפתי החיבור העברי שבספר תרגום השבעים הוא שכתוב יסרי של הנוסח העומד לפנינו עתה במלכים א בנוסח המסורה. המלך שלמה מתואר בנוסח המסורה כחכם, אבל בעשרת הפרקים הראשונים של תרגום השבעים תכמתו מודגשת יותר. תרגום השבעים מפרש ומסדר מחדש כמה מהפרקים העוסקים בשלמה, ומארגן מחדש כמה פסקאות, מתוך משומת לב מיוחדת לסדרן הכרונולוגי. דיוויד גורינג הציג את הטקסט הפשוט ביותר של מלאכת השכתוב שנעשתה במלכריות ג: עשרת הפרקים הראשונים נכתבו מחדש סביב הכמתו של שלמה, כולל שירת של הטאז, פרקים יא–ד מצגיג את ריכעם באור חזוי יותר מאשר במלכים א, ופרקים טו–כב משייחם את מעשיו השליליים של אחאב.¹² הכתיבה מחדש במלכריות ג נעשתה תוך שימוש בטכניקות הבאות:¹³

- א. תרגום השבעים הוסיף פרק כ שני קטיריים תמטיים שחוזרים על מספר פסוקים במלכ'א ג–יא (מז'ס–מז'ס), תקצירים שלמה. תקצירים ארוכים אלה, הנפשים על 24 פסוקים (לד'–מז'ס), חורגים מן המדר הכרונולוגי בפרק כ, שכן תולדות שלמה נפתחות רק בפרק ג. בתקצירים אלה מוצגים מעשיו של שלמה – ובהם נישואיו לבת פרת, מפעלי הכנייה שלו, המנהל שהקים והקדנות שהקריב – כפרי תכמתו. המקבילה הקרובה ביותר לשכתוב זו היא התקציר שנוסף בתרגום השבעים לפני ד' (ראו להלן), אף שתקציר זה איננו המשי.
- ב. הכפלה של פסקאות. נוסף על הפסקאות שנוכרו כסעיף המקדם, הטקסט המשוכנע

10 צורא החינוני דוא איל דוגמה נוספת, אבל אין זה ספר משוכנע כמו שלישת הספרים הנזכרים, כי אם יצירה חדשה המבוססת על שלשה מקורות מקראיים, ד"כ לז'–א: ז'–א, חל' ח, א–ב, וסיפור חדש (צורא החינוני ג, א–ג, 12). ראו: 'מפתח' של תקופת שיבת ציון בעורא החינוני', מגילת, ד–ו (תשס"ז), עמ' 109–128. ראו גם: Z. Talshir, *Ishtar: From Origin to Translation*, (SBLSCS, 47), Atlanta, Ga. 1999 (מדרשות מקבילות, באר' שב'ע, יח' עמ' ק' התפ' ב: בין בקורות הנוסח לבקורות מסורתיות) (תשס"ח), עמ' 77–97.

11 E. Tov, '3 Kingdoms Compared with Similar Rewritten Compositions', A. Hilhorst et al. (eds.), *Flores Florentino: Dead Sea Scrolls and Other Early Jewish Studies in Honour of Florentino Garcia Martinez* (SISup, 122), Leiden 2007, pp. 345–366

12 D. W. Gooding, 'Problems of Text and Midrash in the Third Book of Reigns', *Textus*, 7 (1969), pp. 1–29

13 לפריטים ראו: שוב לעיל הערה 11).

שנוסח המסורה אינו נבדל מלכ'א אלא רק אחד מייצגיו, מייצג ראוי מאוד, אבל רק אחד מבין כמה צורות נוסח.⁹ צורות הנוסח הנבדלות מנוסח המסורה עומדות במקד מקורי. בכמה מספרי המקרא נוסח המסורה שונה במידה רבה מתרגום השבעים ומתחומש השומרוני. שני מקורות אלו הם קדומים ומודרניים בעת ובעונה אחת – הם נוצרו בימי קדם, אך עדיין נחשבים מקורות סמכותיים בתקופה המודרנית. החומש השומרוני, שנוצר קרוב לזוהר במאה השלישית לפסח"ג, מכיל את כתבי המקרא של הכנסייה האורתודוקסית המזרחית, והיה הנוסח המוסמך עבור עריין חלק מבתי המקרא של הכנסייה האורתודוקסית המזרחית, והיה הנוסח המוסמך עבור תרגום השבעים הידועים כספרים חיצונים, כגון ספר ברוך וספרי מכבים א–ב, הם עדיין חלק מכתבי המקרא של הכנסייה הקתולית כיום, אף שהם נחשבים קנוניים למחצה.

אנו מתעניינים בתוכנו של תרגום השבעים בשל מעמדו ביהדות בית שני. לשם כך עלינו להבין את אופי ההבדלים שבין נוסח המסורה לתרגום השבעים, במיוחד במקומות שבהם נבדלים שני הנוסחים זה מזה בעניינים מרכזיים. איצט' מהדין את הספרים בתרגום השבעים שלישו נעשו בהם שניונים בולטים ביותר והתרגום, כגון תרגום ספר איוב, אף שאיננו כבייסקייזיות של קביעה זו. ניתוח מתבסס אפוא על הבדלים קדומים הדוחות הסברים חלופיים. למותר לציין כי אם אחת הדעות החלופיות משכנעת יותר מדעית, הניתוח שלהלן יהיה רלוונטי פחות או כלתי רלוונטי. למשל אם מניחו סבור שהמתרגום של ספר מלכ'א א הוא שייצג את הגרסה הייחודית של תרגום השבעים, ושאין היא משקפת את הנוסח העברי שביסוד התרגום, הרי הניתוח שלהלן לא יהיה רלוונטי לדענו. כסיום דיוני אפנה גם לשאלות של נוסח קונן, בניסיון להבין אילו צורות נוסח נחשבו סמכותיות בקהילות מסוימות ומדוע.

ב. הבדלים בולטים בתוכן בין נוסח המסורה למקור העברי של תרגום השבעים

אפתח בדיון בספרים בתרגום השבעים הנבדלים במידה רבה מנוסח המסורה. לא אתמקד בספרים המשקפים ככל הנראה מהדורה שקדמה לנוסח המסורה, כגון רמלה או שפי"א טו–יח, אלא בשלושה ספרים שמשותפת בהם עריכה מסורתית שלישו נעשתה לאחר עריכת נוסח המסורה: מלכים א – אי מלכריות ג, כשמו בתרגום השבעים – אסתר

9 מהדורה הגישה את השם המשוער Hebraica Biblia הייתה צריכה להיקרא Masoretica Biblia. ראו: E. Tov, 'The Place of the Masoretic Text in Modern Text Editions of the Hebrew Bible: The Relevance of Canon', L. McDonald and J. A. Sanders (eds.), *The Canon Debate*, Peabody, Mass. 2002, pp. 234–251

אורכות ליספור, המוכרות כתוספות F-A, ומשויכות למעלה מ־50 אחוז על כמות המילים בספר היווני.¹⁹ הרהבות אלה נחשבות באופן מסורתי יחודות עצמאיות, אולם השימוש במונח תוספות יוצר רושם מטעה כאשר לטבען נעולו להוביל למסקנות שגויות, ועל כן עדיף לאמץ כהרחבת נרטיבות F-A.

ההכמה היחודה במחקר באשר לערכו הטקסטואלי של תרגום השבעים למגילה אסתר, היא הסכמה שילית.²⁰ וזאת בשל טכניקת התרגום, שהיא חופשית ולעיתים פורפראטית. אולם יש להכיר בעובדה שתרגום השבעים משקף קצת שינויי נוסח עבריים כפריטים קטנים, ושלשון המקורית של ההרחבות A, C ו־D כנראה הייתה עברית. זאת ועוד, התרגום היווני של החלקים הקנוניים ושל ההרחבות נעשה בידי אותו אדם עצמו.²¹ התרגום השבעים לאסתר משקף אם כן חזרה עברית משובתה, שהכיל הרהבות שונות.

אין סיבה לדחות את העדות של כל כתבי היד של תרגום השבעים, שעל פיה מייצגים כל המרכיבים של תרגום השבעים לאסתר יחידה אינטגרלית אחת. אל לנו להזות מושפעים מהעובדה שהיידייזמוס עקר את ההרחבות F-A מהקשרן וכך עיוות את התרגום.²² מעשה זה שרירותי ולא עקבי, שכן באותה מידה ניתן היה לעקור חלקים שווים בתורלם מהתרגום היווני של מלכויות ג, כמו אלה שנוכרו לעיל (בפרקים ב, ה, ו-י), ולמקום אותם בסוף הספר. זאת ועוד, הקטעים הקנוניים וההרחבות כפרקים ו-י משולבים אלו באלו באופן אורגני, כך שלא ניתן לסמן קבוצה רצופה של פסוקים המהווים את הרהבה ד.²³ האודות

Innovations in Antiquity: Studies in Honour of Pieter Willem van der Horst, Leiden 2008, pp. 507-526

19 בגלל חוסר הבהרות באשר למקורו של תרגום השבעים. קשה להעריך את חוסר המודק בין נוסח המגילה לתרגום השבעים. לפי החישובים של דורותי הרנום השבעים הוסף 77 אחוז לנוסח המסורה, תנח"מ המכונה A-Text והוסף 45 אחוז, ואילו יוסף בן מתתיהו הוסף 32 אחוז. ראו: C. V. Dorothy, *The Books of Esther: Structure, Genre, and Textual Integrity* (SOTSUP, 187), Sheffield 1997, p. 16

20 דעה זאת נוסחה בצורה הקולעת ביותר על ידי קלינג: 'Almost everyone agrees, however, that there is no matter how free the Septuagint translator has been, it is essentially the Masoretic Hebrew text that was his *Korlage*' (D. J. A. Clines, *The Esther Scroll: The Story of the 'The tendency, the present day, to overestimate the importance of the LXX for purposes of textual criticism is nowhere more to be deprecated than in the Book of Esther. It may be doubted whether even in a single passage of the book the Greek manuscripts enable us to emend the Hebrew text'* (Th. Nölske, 'Esther', T. K. Cheyne and J. S. Black [eds.], *Encyclopaedia Biblica*, II, London 1899-1903, col. 1406)

21 טוב (לעיל הערה 18).

22 ברובל מושגש במנוח דה. ראו: W. H. Brownlee, 'Le livre grec d'Esther et la royauté divine - corrections orthodoxes au livre d'Esther', *RB*, 73 (1966), p. 162

23 טוב (לעיל הערה 18).

במלכויות ג טז, כהא-b חזר על מל"א כב, מא-בא (תיאור פועלותיו של יהושפט), ובמלכויות ג טז, יש חזרה על מל"א ט, כד. לרוב ידעתי לא נעשה שימוש בטבניקה זאת במקומות אחרים בתרגום השבעים או בנוסח המסורה.

ג. הוספת נוסחה חלופית. הסיפור החלופי על תולדותיו של ירבעם, שמופיע רק בתרגום השבעים (מלכויות ג יב, כד-a-b), מציג סיפור מתחרה ארוך הניצב לצד הסיפור המקורי שנמצא בכל הנוסחאות, כולל תרגום השבעים (מל"א יא, יב, יד). הטבניקה של הצבת שתי נוסחאות ליספור אחד שימשה מאז ומתמיד בתהליך חיבורם של ספרי המקרא, אולם פרט ליצא מן הכלל אחד (שמל"ט-יח)¹⁴ נראה לי שאין מקבילה להצבתם יחדיו של שני סיפורים חלופיים רק באחד מערי תנוסח.

ד. העברה של פסוקים לסביבה אחרת בהתאם לנטייתו של העורך, במיוחד דעותיו על סדר המאורעות, לדוגמה מל"א ג, א; טז-יז מוצבים מחדש במלכויות ג ה, דג; מל"א ה, ו-ז מוצבים מחדש במלכויות ג ה, א; מל"א ה, לא-לב, ה, לז-לה הועברו למלכויות ג ג, אג; הפסוקים במל"א ה, יא-יב הוצבו במלכויות ג ה, נג; פסוקים ממל"א ט, טו-כב מקומו במלכויות ג, כב-a-b וכן הלאה. לטבניקה זו יש מקבילות במקומות אחרים בתרגום השבעים ובנוסח המסורה.

ניתן לזכור שהיחידות החודשים שבתרגום השבעים מנוסחים על נוסח עברי,¹⁵ ושנוסח זה הוא משני לנוסח המסורה.¹⁶ נוסח זה משכתב את נוסח המסורה בדרך דומה לזו שבנוסח החודשים השומרוני וכמה מהחבורי המקרא המשובתה.¹⁷

2. אתר

הערכת ההתלכיים שביני נוסח מגילה אסתר בתרגום השבעים לנוסח המסורה מציבה לפנינו אתגרים רבים.¹⁸ תרגום השבעים חופשי מאוד ולעיתים פורפראטי. הוא אף כולל שיש הרהבות

14 כפרקים אלה הוצמד ליספור הקצר המקורי של המגיש בין דוד וגולית כמסופר בתרגום השבעים סיפור חלופי בנוסח המסורה. ראו: E. Tov, 'The Composition of I Samuel 17-18 in the Light of the Evidence of the Septuagint Version', J. H. Tigay (ed.), *Empirical Models for Biblical E. Tov, The Greek and Hebrew Texts*, Philadelphia 1985, pp. 97-130

15 *Criticism, Philadelphina 1985*, pp. 97-130. גינתח מתקן ראו: *Criticism, Philadelphina 1985*, pp. 97-130

16 *Bible: Collected Essays on the Septuagint* (VTSup, 72), Leiden, Boston and Köln 1999, pp. 333-360. ראו גם: *Textual and Göttingen 1986*

17 *Literary Criticism, Papers of a Joint Venture* (OBO, 73), Fribourg and Göttingen 1986

18 טוב (לעיל הערה 11).

19 לדעה אחרת ראו לאחורנה מאמר מאלי: ג' דרישן, 'דברי שלמה האחרונים: התוספת הארוכה בתרגום השבעים למל"א ב (a35-k-46) ותשיבותן לשאלת העריכה של מל"א א-יא, תרביץ, עה ותשי"ז', עמ' 5-50.

17 ראו בהרחבה: טוב (לעיל הערה 11).

18 E. Tov, 'The LXX translation of Esther: A Paraphrastic Translation of MT or a Free Translation of a Rewritten Version?', A. Houtman et al. (eds.), *Empychoi Logoi - Religions*

נוסח המסורה, אף שלעזים הוא משקף נוסח קודם יותר. מקצת החוקרים החזיקו לכת ולטענו שתרגום השבעים לספר דניאל כולל מקדים את נוסח המסורה.²⁷ בשל סיכונים אלה ניתן להציג את שתי הגרסאות גם כשתי יצירות עצמאיות שעיבוד חובר קודם.²⁸ בהם נראה לי שהמקור של תרגום השבעים עיצב שקטס קודם תרגום הנוסח המסורה.²⁹ והשתרית (substratum) השמית³⁰ של הטקסט היווני מכבצת פעמים רבות.³¹

להלן שלוש דוגמאות לשכונת בתרגום השבעים:

א. בפרק ד עיצב תרגום השבעים חיבור קורב מאד לנוסח המסורה, ושינה, הוסיף והשמיט פרטים רבים. בין היתר הוסיף הנוסח היווני את פסוקי הפתיחה של פרק ד (ג) לא-לג בנוסח המסורה) מאוחר יותר בפרק, ובהרחבה מרובה, בפסוק לד. השיפור בנוסח המסורה פותח בפסוקים אלה, המכלילים את וידוי המלך על חטאו הכרתו בגדולת אלוהים, בעוד שהתרגום השבעים הם מופיעים בסוף הסיפור וכצורת דוקסולוגיה, כמו בפרק ו,

Similar Rewritten Compositions from Qumran and Elsewhere, M. Karrer and W. Kraus (eds.), *Die Septuaginta. Texte, Kontexte, Lebenswelten* (WUNT, 219), Tübingen 2008, pp. 369–393

27 R. Albertz, *Der Gott des Daniel: Untersuchungen zu Daniel 4–6 in der Septuagintafassung sowie zu Komposition und Theologie des aramäischen Danielbuches* (SBS, 131), Stuttgart 1988; O. Munnich, 'Texte Massorétique et Septante dans le livre de Daniel', A. Schenker (ed.), *The Earliest Text of the Hebrew Bible: The Relationship between the Masoretic Text and the Hebrew Base of the Septuaginta Reconsidered* (SBLSCS, 52), Atlanta, Ga. 2003, pp. 93–120

28 לזכר אוליך הבהירות והקבלות של נוסח המסורה ותרגום השבעים הרחיבו בדרכים שונות נוסח קודם. ראו: 'Double Literary Editions of Biblical Narratives and Reflections on Determining the Form to Be Translated', J. L. Crenshaw (ed.), *Perspectives on the Hebrew Bible: Essays in Honor of Walter J. Harrelson*, Macon, Ga, 1988, pp. 101–116 (=idem, *The Dead Sea Scrolls and the Origins of the Bible*, Grand Rapids, Mich. 1999, pp. 34–50, esp. pp. 40–44)

29 על השינויים של תרגום השבעים ראו בהרחבה: R. Grelot, 'La Septante de Daniel IV et son substrat sémitique', *RB*, 81 (1974), pp. 5–23; idem, 'La chapite V de Daniel dans la Septante', *Semítica*, 24 (1974), pp. 45–66. ראו: J. Collins, *A Commentary on the Book of Daniel* (Hermeneia), Minneapolis 1994, pp. 4–11, 216–220, 241–243

30 מונטגומרי טען לזדהות ארמית, בעוד גרל ותיה מקור עברי. ראו: J. A. Montgomery, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Daniel* (ICC), Edinburgh 1964, pp. 37, 248–249 (שם).

31 לזכר אוליך תרגום השבעים היה עיקרי ואחיד, ובעל סגנון תרגום עקוב. לפיכך התבררם שהשומעיהם בין נוסח המסורה לתרגום השבעים נפרקים ד-ו מצביעים על כך שתרגום השבעים מיוצג בהנאמנות מהדורה ספרותית שונה של פרוקים אלה (אוליך, מגילות ומהלך ליעיל תעוד, 128]. עמ' 43). אם יש אמת בעדה זאת, הרי המקור הארמי של פרוקים אלה בתרגום השבעים מוכר לנו היטב, אך לפחות ניתן לשתור חלקים לא מובטלים של מקור זה.

של הטקסט הקוגני מזה גיאם ושל ההרחבות הנרטיביות מאריך גיאם נמנע גם בכמה וכמה קשרים תוכניים בין שני המרכיבים.²⁴

א. הוספת הרחבות ב-רטיביות ארוכות במקורות מפתח בספרות: הרחבות A-ר לפני תחילת הסיפור ובסיומו (חלום מרדכי ופשוט), הרחבה C (תפילות מרדכי ואסתר) והרחבה D (הריאיון של אסתר עם המלך) אחרי פרק ד.

ב. הוספת רקע דתי לגרסת נוסח המסורה, שלא נוכר בה שם אלוהים. פריט רקע כאלה נוספו לא רק בהרחבות הארוכות, אלא גם כהוספות קטנות, כגון בפסוקים ב, ג, ד, ה, ו, ז, יג, בדומה לכך נוכרת מעוצבותו של אלוהים במדרש ובתרגום הארמי.²⁵

ג. הוספת רציונות חדשים בפרטים קטנים. לדוגמה זרחיו של אחשוורוש כארתוכסטס; תיאור המשתה הראשון כהגיגת נישואין של ושתי (א, ה, יא); אורכ של המשתה השני (ה); תיאור השפע במשתה (א, ת-ז); זרחיו של מוחמן כהמן (א, יז) השתתפותו הפעילה של המלך בתליית שני הטריסים (ב, כג) והמן (ת, ז); הנהג הטבעת על ידו של המן על ידי המלך (ג, יז) זרחיו של המן כמקורונו (פ, י, ט, כ); דאגתה של אסתר לביטחונה האישי (ת, ו).

לאור הדין דלעיל אני מציע שהמקור העברי של תרגום השבעים לאסתר הכיל את מה שמוכנה הרחבות A, C, D, F-ר. לעומת זאת הציונים המלכותיים בהרחבות B-ר נוספו ככל הנראה בידי המתרגם.

3. דניגל

לא ניתן להכריע בשאלת זיהוט שבין פריטים רבים בנוסח המסורה ובתרגום השבעים לדניגל-ד, אך²⁶ אבל החוקרים סבורים שתרגום השבעים משקף עיבוד מאוחר של ספר כגון

24 המקרה של ספר דניאל, הכולל חספות וציונות אחרות, נכלל בספר אסתר שכן החספות שם אינן חלק אינטגרלי של חספי כמו באסתר. ספק רב אם היה פעם קיים ספר דניאל מורחב הכולל את החספות בשפת שגור. כמו כן לא היה קיים מעולם ספר יריעה מורחב שכלל את ספר ברח, אף כי מתרגם אחר תרגם את שני הפסלים. ראו: E. Tov, *The Septuagint Translation of Jeremiah* 29–52 and *Baruch*: A Discussion of an Early Revision of *Jeremiah* 29–52 and *Baruch* 1:1–3–8 (HSM, 8), Missoula, Mont. 1976

25 השיח את דאגתה של אסתר לענייני כשרות ב-C, כ-כח לנבלי, מגילה ג י"א, תרגום ראשון ותרגום שני לאס ב, כ. ראו: *Two Targums of Esther, Translated with Apparatus*, B. Grossfeld, 1991 (The Aramaic Bible, 18), Edinburgh 1991. אהרה לעצמו לאסתר (נוסח המסורה: 'לקחה מרדכי לו לבת') השוו: 'זנא משום י' מאור אל חקל' לבת אלה לבית [י"ל: 'לאסתר'] (נבלי, מגילה ג ע"א), רעה אחרת על הכתוב כנבלי מגילה שם ראו: M. Zapor, 'When Midash Met Septuagint: The Case of Esther 2:7', *ZAW*, 118 (2006), pp. 82–92

26 E. Tov, 'Three Strange Books of the LXX: 1 Kings, Esther, and Daniel Compared with

שומרוני, שכן סקסטים קדומים יותר, שנמצאו בקומראן, המכונים קדם-שומרוניים³³, זהים בתוכם לחומש השומרוני ואין הם כתיביים. עם זאת החומש השומרוני מכיל מעט גרסאות כתיביות שומרוניות. ביחד מכונים סקסטים אלה קבוצת החומש השומרוני. כמה מהחבריים העצמיים מקומראן דומים אף להם לשכתוב שביסוד ספרי תרגום השבעים, אפילו יותר מאשר קבוצת החומש השומרוני. הטקסטים המקראיים המשוכתבים מקומראן שנתממרו בצורה הטובה ביותר³⁴ הם מגילת המקדש, בייחוד 11Q^T 11 סורים נא-ט, המגילה החיצונית לברשית (1Q20) וספר היוזבלים.³⁵ מקבילות אלה מחזקות את טענת רלעיל בדבר השכתוב בכמה מספרי תרגום השבעים, ומכיוון ההפוך תרגום השבעים מטייע בידנו להבהיר את מעמדם הקנוני של החבריים מקומראן.

המאפיין העיקרי המשותף לחבריים אלה, לחומש השומרוני ולמקורות המשותחים של תרגום השבעים, נוגע לחסי הגומלין שבין המקור המקראי המשוער לתוספות הפרטיות. בכל החבריים מקומראן ובקבוצת החומש השומרוני יש רצפים ארוכים של סקסטים מקראי שמשולבות בהם תוספות פרטיות קצרות או ארוכות.

שלישת ספרי תרגום השבעים שנזכרו לעיל לא קושרו עד כה לחיבורי המקרא המשוכתב מקומראן. משיעה שיצרנו את הקשר הזה, ניכר המיזן בצורת השכתוב של ספרי המקרא. ליתר דיוק, הקריטריונים המאפיינים לדברי מיכאל סיגל שכתובים של חיבורי המקרא: מסגרת טיפוגרפית חדשה, הדרגות וקיצורים ושכבה ערכיתית מוגמתת,³⁶ מתאימים בתלם לספרי תרגום השבעים האמורים.

33 E. Tov, 'Rewritten Bible Compositions and Bibli: 4QPaleoExod^a ו-4QNum^a ראו: 'Cal Manuscripts, with Special Attention to the Samaritan Pentateuch', *DSD*, 5 (1998), pp. 334–354

34 G. J. Brooke, 'Rewritten Bible', L. H. Schiffman and J. C. VanderKam (eds.), *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*, II, Oxford and New York 2000, pp. 777–781; G. Brooke, 'The Rewritten Law, Prophets and Psalms: Issues for Understanding the Text of the Bible' הרבט ותוב (לעיל הערה 12, עמ' 31–40); E. J. Tov, 'Biblical Texts as Rewritten in Some Qumran Manuscripts with Special Attention to 4QRP and 4QParaGen-Exod', E. Ulrich and J. VanderKam (eds.), *The Community of the Renewed Covenant: The Notre Dame Symposium on the Dead Sea Scrolls* (Christianity and Judaism in Antiquity Series, 10), Notre Dame, Ind. 1994, pp. 111–134; M. Segal, 'Between Bible and Rewritten Bible', M. Henze (ed.), *Biblical Interpretation at Qumran* (Studies in the Dead Sea Scrolls and Related Literature), Grand Rapids, Mich. and Cambridge 2005, pp. 10–29; D. J. Harrington, S. J., 'Palestinian Adaptations of Biblical Narratives and Prophecies', R. A. Kraft and G. W. Nickelsburg (eds.), *Early Judaism and its Modern Interpretations*, Atlanta, Ga. 1986, pp. 242–247

35 גם בספרי 'קדמוניות המקרא' לזיווח לפילון וב'קדמוניות היהודים' יש יסודות מתחיה יש מקבילות מעניינות, אך משום שאינם טעונים לקדושה הם רלוונטיים פחות.

36 סיגל (לעיל הערה 134, עמ' 20–26)

[143]

כיו-כו ובמקומות נוספים. אופיו המשיגי של תרגום השבעים ניכר בכך שהתוספות בספר ל"ג מפנה לאירועים שעתידיים להרחשה, אך למעשה הם כבר הרהשו בפרק ד עצמו, גם בתרגום השבעים. בנוסח המסורה (ג, לז) פסקו זה אכן מקדים את המסופר בפרק ד.
ב. נוסח המסורה נוטה לשנות פרטים בניסוח החלום בפרק ד כך שהיא מוסיפה פרטות רבות. תרגום השבעים מרחיק לכת יותר בדברו בתוך החלום עצמו, בספר הנוסח *אז*, על מילית פקודת האל למלך. פסקו אירוד ות, שחווה על נוסח הפסוקים המקדמים, מסופר על בריחת העץ ועל הפרכתו לבעל חיים – המסמל את המלך – ואומר עליו 'זהו אכל עשב עם חיות הארץ' (לניסוח השו פסקו יב).

ג. לפני תחילת פסקה (משנת המלך בלשאצר ותכתיבה על הקיר) מוסיף תרגום השבעים תקציר של הפרק, שאין לו מקבילה לא בנוסח המסורה ולא בנרסת האודוסיון. התקציר מוסיף בתוך מרכיב חדש את תעתיק הכתובת שעל הקיר (פסקו כה), שאיננו כליל בנרסת תרגום השבעים. התקציר גם כופל באופן חלקי את תוכנו של הפרק. הוא פותח במילים של פסקו א, המציג את משתה המלך. יש הכרלים בפרטים בין התקציר מצד אחד לבין נוסח המסורה ותרגום השבעים מצד אחר. התקציר מסכם אפוא נוסח שונה במקצת של הפרק, והטקסט המונה ביסודו כנראה היה כתוב ארמית. אפשר להשוות את התקציר בדניאל לתקצירים התמישיים בפרק ב של ספר מלכויות ג בתרגום השבעים. עם זאת התקציר בדניאל מתמצת את הפרק, בעוד שספר מלכויות ג חווה על פסוקים הסוככים סביב נושא משותף, תכמתו של שלמה.

מן הדרגמאות שדוכאו כאן מספרי מלכויות ג, אסתר והניאל עולה שספרים יווניים אל משלפכים חיבוריים עבריים שרדו שנינו מאוד מאל שנכללו בנוסח המסורה, ושום שכתובים של חיבוריים דומים לאלה שנכללו בנוסח המסורה.³⁷ לחיבורים הללו, כמו לקבוצת החומש השומרוני ולחיבורי קומראן יש תכונות משותפות אחדות, אבל למחבריהם היו כוונות שונות.

אם ניתוחי עד כה נכון, הרי אוסף כתבי הקודש היווניים הכיל מספר חיבורים ששכתבו חיבורים שנכללו בקנון העברי וכן חיבורים שקדמו לנוסח המסורה, כמו במקרה של ספרי ירמיה ויהושפט.

ג. השוואה של שלושת ספרי תרגום השבעים לחיבורים מקראיים משוכתבים בעברית

התורה השומרונית שכתבה חיבור דומה לנוסח המסורה. השכתוב היה חלקי, כמו כל השכתובים, אבל הוא גלוי לעין. עיקרו של השכתוב בחומש השומרוני איננו נושא אפי

[142]

32 טוב (לעיל הערה 126)

פקודות של אלוהים המובאת בספרים יד-יז (יז-יז). המקבילה הקרובה ביותר לשכניקה זו מצויה בספר עשר המכות בשמי' 1-2 בקבוצת החמש השומרוני. בספר זה הרחיבה קבוצת החמש השומרוני את תיאור פקודותיו של האל למשה ולאחר להויר את פועה לפני כל מכה והיטיפה תיאור מפורט של ביצוע הפקודות.⁴¹ תוספת אלה אופייציות לא רק לטקסטים אלה, כפי שמוכיחה התוספת של הביצוע לפקודות של קיש לשאל בשמי' ט, ג במסורת הלוקיאנית של תרגום השבעים ובפייטתא תנושאת אופי דומה.
ב. תקצירים. תקציר האוריעים המופיע בפתיחת פרק ה ברניאל מוכיר את המקצירים המתשבים בספר מלכויות ג והתוש השומרוני.⁴²

7. ג'וסת וקנון

החיריים המשוכנבים הכלולים בקנון של תרגום השבעים ואלו הנמצאים בין חיבורי קומראן קרויבים אלו לאלו בכל הנוגע להגלתי שכתוב ואלו גם במעמדם הקנוני. ספרי מלכויות ג, אסרו ודניאל בנוסחם היוני היו בעלי מעמד סמכותי לאחר השלמתם, שכן כל ספרי תרגום השבעים, כולל אלו הקרויים חיצוניים,⁴³ היו ככל הנראה בעלי מעמד כזה, תחילה ביהדות ונאחר יותר בנצרות. אולם כעבור מאות שנים אחרות כבר לא היו הספרי החיצוניים מקובלים ביהדות. התהליך החדש ככל הנראה כשפיר תרגום השבעים כמכלול נרחב על ידי היהדות, בין היתר מפני שאומצו על ידי הנצרות. בעדות התנוציות הקובלו כל ספרי תרגום השבעים ככתבי קודש, כולל הספרי החיצוניים, אף שלא כל הפרטים ברורים בעניין זה, וקיימים הבדלים בין מסורות שונות. רק בתקופה מאוחרת הרבה יותר, לאחר הרפורמציה, קיבלו הספרי החיצוניים מעמד משני. בין ספריים

41 למשל אחרי שמי' ה יש נוסף בחומש השומרוני ובמגילת 4QpaleoExod, בעקבות פסוק טו ואלי: יומא משה ואחרו אל פרעה ויאמרו אליי כה אמר ה' שלח את עמי יעבדני כי אם איך משלח את עמי תנני משלח בך. תוספת דומה יש בחומש השומרוני ובמגילת 4QpaleoExod אחרי ג' י, כמי: ט' ה, יט.
42 נראה לי שעורכי המהדורות המשוכנבות המכוונות לחלקי את המהדורות הקודמות, כשם שהמהדורות המאוחרות של יומיה (נוסח המסורת) החליפה את קודמתה (מגילת 4QLev) והרגום השבעים.
43 נדמה לי שהנוסח המכונה A-Text של תרגום השבעים לאסתר משקף שכתוב של נוסח כמו נוסח המסורת, אבל לא לכה למעמד סמכותי כמו תרגום השבעים. ראו: E. Tov, 'The "Lukanic" Text of the Apocryphal Sections of Esther: A Rewritten Biblical Book', *Texts*, 10 (1982), pp. 1-25
44 לאמתו של דבר במקורות יהודיים אין נוכח קבלתם של ספרי יחידים מתוך תרגום השבעים ביהדות. עם זאת אנני רואה סיבה להטיל ספק במדויקות השימות הקודמות של הכתבים הזרניים במקורות נוצריים קדומים. ראו: H. B. Swete, *An Introduction to the Old Testament in Greek*, Cambridge 1900, pp. 203-214 ייתכן שהיו בקנון יהודי ספריים נוספים, ובהם למשל ספר תנ"ך, אבל לא פחות מן הפריטים שברשימתו.

מלכויות ג. שתי טכניקות מרכזיות שגישוה בהן שימוש בספר מלכויות ג היווני, אבל אינן מוכרות מנוסח המסורת ומספרי הקנון היווני, שימשו גם בקבוצת החמש השומרוני – הכפלת הטקסטים והוספת תקצירים תמטיים.
א. הכפלה. עיקרון ספרותי מרכזי של קבוצת החמש השומרוני מתבטא בכפלה לשכתב את ספרי המקרא לפי מגמות העריכה שלה אך מבלי להוסיף קטעים חדשים. הוספת פסקאות חדשות הייתה פוגעת באותנטיות של החיבור המקראי המשוכנב, ולפיכך הגבילה עצמה קבוצת החמש השומרוני להכפלת קטעים. כך הוכפלו למשל כל התלקים בנאום הראשון של משה ברכ' ג-ג ושלובי בספרי שמות ובמדבר.³⁷ להכפלות בקבוצת החמש השומרוני ובמלכויות ג יש מטרות שונות: במלכויות ג היווני הן משרתות מטרות עריכתיות (פרשנית או כרונוולוגית), בעוד שבקבוצת החמש השומרוני הכפלת הקטעים מספר דברים בספרי שמות ובמדבר משרתה להפיץ את הרקע לנאום של משה ברכ' ג-ג.³⁸

ב. תקצירים תמטיים. שני אופיי הפסוקים במלכויות ג פרק ב המתצטטים בהתחלת הספר היווני פסוקים הקשורים לנושא המרכזי של הפרקים ג-2, הכמת שלמה, בדומה לכך הדיבר העשירי שנוסף בשתי הגרסאות של עשרת הדיברות בחומש השומרוני³⁹ (ושאנו מופיע בטקסטים קדם-שומרוניים), דיבר אשר קובע את קדושתו של ה' גריזים, הוא תקציר המפיל של פסוקים במקומות אחרים בספר דברים המתארים את קדושתו של ה' גריזים.⁴⁰

אסתר בתרגום השבעים. המקור העברי של אסתר בתרגום השבעים שכתב חיבור הדומה מאוד לנוסח המסורת. הטכניקה הבולטת ביותר המאפיינת את השכתוב היא תוספת התרבות הנרטיביות הארוכות A, C, D ו-F, המעניקות לסיפור משמעות מיוחדת. את ויחס שבין התרבות הארוכות לבין נוסח מקראי קודם אפשר להשוות ליחס שבין החיבורים המקראיים המשוכנבים מקומראן לבין מקורם המשוער – החיבורים המשוכנבים מקומראן מתאחדים בתפישות רבה להכתובים שהיו לפנידם, ומסויפים והרבות ארוכות ככל מקום שמתוכנבם מצא לנכון.

דניאל. אף בתרגום השבעים של ספר זה נעשה שימוש בטכניקות המופיעות בחיבורים משוכנבים אחרים.
א. פקודה וביצוע. בתוספת שכתובים השבעים לדני' ה, יד' a (ד) מסופר על ביצוע טיב (לעיל הערה 33)
37 הפפלה דומה נמצאת במגילת 4QDeut, כסור ה, שורות 5-7: נוסף שם נוסף לדיבר השבת בשמי' ה, יא אחרי משפט הנוסח של ספר דברים. ראו: J. H. Tigay, 'Conflation as a Redactional Technique', ת"ל (לעיל הערה 14), עמ' 55-57.
39 השומרונים רואים את הדיבר הראשון שבמסורת יהודית כמבוא לעשרת הדיברות, כך שלפי שיטתם היה מקום לדיבר נוסף.
40 דני' יא, כטא; כה, גא-ג, דא, ה-ז; יא, ל, כסדר הו.

4 הרומים מאדם מבחינה טיפוגולוגית למקור השני של תרגום השבעים של מלכים א, אסתר ודניאל, שכן הם כוללים רצפים ארוכים של נוסח מקראי ללא שינוי הוספות פשוטות קטנות כגדולות. יש לראות בכתיב היד האלה מקורות מקראיים כמו הספרים היווניים הנזכרים.⁴⁷ לפיכך יש לסווג מחדש כתיב יד אלו,⁴⁸ שפורסמו בחיבור לא מקראי.⁴⁹ קבוצת 4QRp מיוצגת במחשבה כתיב יד,⁵⁰ ששיינים מותכנים במקופים מאוחרים (4Q364-365). בהשוואה לחיבורי המקרא המשובח מקומראן, בחיבור זה נמצאים הרצפים וארוכים ביותר של טקסט שניתן לסווגו כמקראי, בדומה לנוסח המסורד או קבוצת החומש השומרוני.⁵¹ חיבור זה גם מארגן מחדש את סדרם של כמה קטעים מהחומש.⁵² עד כמה שיש בדיעו לקבוצה, קבוצת 4QRp מכילה מספר קטן יחסית של תוספות פשוטות נרחבות. אופיים הפשוט של טקסטים אלו בולט במיוחד בכמה תוספות שאורכן שורה או שתיים, וככמה מקרים למעלה משמנה שורות. הדוגמה המובהקת ביותר לטכניקה זו היא שירת מרים המורחבת בי-Q365 (4QRp), קטע 6a, שורה 6c, הכוללת לפחות שבע שורות.⁵³

- 47 פרסום כתיב יד אלו, ראו: E. Tov and S. A. White, 'Reworked Pentateuch', *H. Austridge et al., Qumran Cave 4, VIII: Parabiblical Texts, Part 1* (DJD, 13) Oxford 1994, pp. 187-351, 459-463 and plates XIII-XXXVI
- 48 קדמו לי בדבר זה הוא טיגל ואלייר, שטען עוד בשנת 2000 כי יש לראות את המגילה הזאת כמקראית, אלייר וניקן זאת בנימוקים כלליים וטיגל בנימוקים מפורטים מאוד. ראו: M. Segal, 'Reworked Pentateuch or 4QPentateuch?', L. H. Schiffman et al. (eds.), *The Dead Sea Scrolls: Fifty Years after Their Discovery. Proceedings of the Jerusalem Congress, July 20-25, 1997*, Jerusalem 2000, pp. 391-399; E. Ulrich, 'The Qumran Biblical Scrolls: The Scriptures of Late Second Temple Judaism', T. H. Lim et al. (eds.), *The Dead Sea Scrolls in their Historical Context*, Edinburgh 2000, p. 76
- 49 קראופורד, שפרסמה את המגילה יחד איתו, דנה באפשרות שזוהי נחשבה מקור סמכותי, אבל לנסח דווקא אפשרות זו. ראו: S. W. Crawford, 'The Rewritten Bible at Qumran', J. H. Richards and N. Richardson (eds.), *The Hebrew Bible at Qumran*, N. Richardson Hills, Tex. 2000, pp. 173-195; S. W. Crawford, *Rewriting Scripture in Second Temple Times*, Grand Rapids, Mich. and Cambridge, U.K. 2008, pp. 39-59
- 50 4QRp = 4QRp, 4Q367 = 4QRp, 4Q366 = 4QRp, 4Q365 = 4QRp, 4Q364 = 4QRp, 4Q158 = 4QRp, לפי פרסום 367-364-4Q366, פרסום 447 (לעיל הערה 447), פרסום 4Q158, שיוזוהי כשייר לאותו חיבור, ראו: *Qumran*, idem, *Genesis, Exodus*, J. M. Allegro, 158, *Biblical Paraphrase*, Cave 4, I, 4Q158-4Q186 (DJD, 5), Oxford 1968, pp. 1-5
- 51 שנייה מהמגילת כתיב יד (4Q364, 4Q158), מנוסחים על נוסח קודם-שומרוני המתרחק במגילת קומראן אחרת וכתובת השומרוני. ראו: טוב ווייט (לעיל הערה 447), עמ' 192-196.
- 52 ראו למשל: טוב ווייט (שם), עמ' 341.
- 53 ראו גם הוספת של חשע שורות בי-Q158, קטע 14. הוספת בקטע 23 של 4Q365 כוללת לפחות עשר שורות, שנבנו בהן תגים קרובות לתגים, ביניהם כאלה שאינם נזכרים בתורה, קרבן ועצם (ראו: נחמי, ל' ג', לה, עמ' 147) ומיעד היוצד. יתר על כן, אם החיבור 4Q365a שפורסם בתוך 4QTemple, הוא בכל זאת חלק מחיבור 4Q365, הרי כתב יד זה מכיל חומר לא מקראי רב ממה שספרו, תוכן שעצמיתו תגים ומבנה בית המקדש.

[147]

אלו נכללו גם בתוספות לספרי אסתר ודניאל, אף שמעולם לא היה להחזרת אלה קיום נפרד. מעמדם הסמכותי של כל הספרים היווניים בתרגום השבעים בשעתם אינו נתון לחיובות, אך מעמדם הסמכותי של ספרים אלה בלשונותיהם המקוריות (עברית וארמית) היה ודאי פחות. עם זאת הגיוני להניח שהמקור השני של כל ספרי תרגום השבעים, כולל חוב הספרים היווניים, היה אי פעם בעל מעמד סמכותי. המהרה היווני של מגילת אסתר לא היה מרחיב את החלקים הנחשבים עתה חיצוניים אלמלא היו סמכותיים בעיניו ובעיני הקהילה שביקרה חי. ובאותה רוח, ספר ברוך המציג נחשב סמכותי ליעת מהרגם ספר ירמיה, שכלל את הספר בתרגומו, ולדעת המעבד הפנים-יווני שעיצב את שני הספרים.⁴⁵ כך גם המתרגם היווני המבונה קאציגה-תאודוטיון תרגם את ספר ברוך, כמו את כל, שושנה ואת 'תפילת עזריה' ושירים של שלישת הנעררים, שביד ד'ג, כד ל-ג, כד. מהרגם זה, במאה הראשונה לפס"ג, החשיב ספרים אלה כסמכותיים.

את ההשערה בדבר מעמדם הסמכותי של כל הספרים השמיים, או חלקם, שתורגמו על ידי מהרגמי תרגום השבעים, כולל הספרים היווניים, אפשר להחיל עתה על החיבורים המקראיים המשובחים מקומראן. לחלק משכונתבי המקראי מקומראן יש כאמור מאפיינים המשותפים לספרים המשוכונתבים הכלולים בתרגום השבעים, ולפיכך אפשר שמעמדם ותחומיהם הללו כסמכותיים, ובמקרה של מגילת קומראן אין הדבר ודאי. העובדה שמשפך כתב יד של אותו חיבור נמצא בקומראן אין משמעה בהכרח שום גם נתקבלו כסמכותיים על ידי עזרת קומראן או קבוצה אחרת. איננו מכירים קבוצה דתית שקיבלה את מגילת ומקדש או את ספר היוביליים כמתיידיים. יש בדיעו עדידות נסיבתיות על ספר היוביליים, כגון מצאיאותם של עותקות רבים למדי של הספר בקומראן, ואפשר גם שקיומו של עותק מהדור של מגילת המקדש, 11Q11, מעיד על מעמדו של חיבור זה.⁴⁶ אך קשה לפסוק בשאלה זו, מפני שלא שורה קבוצה כמו היהדות, הנצרות או השומרוניים שאימצה את החיבורים הללו או את חלקים. בשל היעדר עדות משכונתבי על כלל החיבורים המשוכונתבים אני מניש לפנות אל הקבוצה היהודית של מגילת קומראן שהיו כה קרובות מבחינת תוכן לחיבורים המשוכונתבים שבקנון של תרגום השבעים, שכלל הנראה היו בעלות אותו מעמד סמכותי כמו הספרים שנכללו בתרגום השבעים. כוונתי לעתקים של 'החזרה המשוכונתבי' ממערה

[146]

45 טוב (לעיל הערה 24).

46 קשה לשער שחזיתו 11Q11-4 היה מקובל א פעם ככתיב קודש, שכן כתיבתו בגוף ראשון וזכתה אותו לחיבור מלאכותי ומשני לעומת כתיב היד האחרים של המקרא. עם זאת אולי אופיו המתוד של 11Q11-4 בכל זאת משקף מעמד סמכותי. ראו: E. Tov, *Scriptal Practices and Approaches Reflected in the Texts Found in the Judean Desert* (STDJ, 54), Leiden and Boston 2004, pp. 125-129

בכל התוספות הללו מוכיחה קבוצת 4QRP העבירה את הנוסח העברי שיביסד ספרי מלכים א, אתר ודינאל היווניים.

לסיכום, אם ניתוחי נכון, הרי לפנינו מגוון גדול של טקסטים מקראיים שיש להביא בחשבון בלימוד הספרותי והפרשי של המקרא. נוסח המסורה, שנמסר בקפדנות, נתון ביינו, אך מלבדו היו בשיאל הקדומה נוסחים רבים נוספים, לפעמים שונים מאוד זה מזה; חלקם קדמו לחיבורים שנוכלו בנוסח המסורה, וחלקם שכתבו טקסט כמו נוסח המסורה. המתרגמים היהודים של תרגום השבעים אך לא אל האסופה של נוסח המסורה. ספרים השבעים (מלכויות ג, אתר ודינאל). אחד החיבורים מסוג זה, דברי הימים, נתקבל בכל עדות ישראל.⁵⁴ ספרים אחרים וכו לקבלה חלקית בלבד. כך ספרים אחדים הגיעו אל המתרגמים היהודים של תרגום השבעים אך לא אל האסופה של נוסח המסורה. ספרים אחרים שמכנו בארץ הגיעו אל עדת קומראן. קבוצת הטקסטים המכונים 4QRP, ושיש לסווגם עתה ככתבי יד מקראיים, הם דוגמה אחת לכתיבים כאלה, שאין בידינו מידע מדויק על מעמדם הסמכותי; ייתכן שבעדות קומראן או בקבוצה אחרת היה להם מעמד של כתבי יד מקראיים סמכותיים.⁵⁵ המשותף ל-4QRP, למקור העברי של שלושת הספרים הנזכרים בתרגום השבעים ולקבוצת החומש השומרוני הוא השילוב של רצפים של טקסט מקראי ושל קטעי פרשות. לחיבורים הללו יש תכונות משותפות אחדות, אבל למחברייהם היו מגמות שונות. אם לרוב הספרים הללו היה מעמד סמכותי כלשהו, סביר להניח שי-4QRP היה בעל מעמד דומה. מוסר החשכל קן חריון הוה הוא שיש להתייחס אל כל המקורות הללו כאל טקסטים מקראיים.

תולדות הפרשנות

54 אילו נמצא ספר זה בקומראן כחיבור בלתי ידוע, היינו מסווגים אותו כחיבור מקרא משובח. במגילת 4Q365 מקדים הסופר לכל חופעה של שם חזיה סימן נקודותיים, ששימש אולי כמעיין סימן של קרי, ויתכן שההדרכת בכתיבת שם החיה במגילה זו מעידה על מעמדו.